

تبیین نقش گفتمان انتظار در مهندسی فرهنگ مقاومت

امیر محسن عرفان^۱

محمدعلی فلاح علی آباد^۲

چکیده

این نوشتار می‌کوشد با رویکردی توصیفی - تحلیلی و با استناد به مؤلفه‌های «گفتمان انتظار»، نقش این آموزه را در مهندسی «فرهنگ مقاومت» به تصویر بکشد و این فرضیه را محک بزند که گفتمان انتظار، در نهادینه‌سازی فرهنگ مقاومت در جامعه نقش بنیادینی ایفا می‌کند. این گفتمان ظرفیت‌ها و قابلیت‌های متعددی در احیا و تجدید حیات فرهنگ مقاومت در میان مسلمانان دارد.

این نوشتار ضمن رد رویکرد «سکولار» به فرهنگ، در صدد اثبات نقش آموزه‌های دینی در فرهنگ است. نکته ظریف و قابل توجه در این رویکرد آن است که دین، مبانی، اصول و جهات کلی فرهنگ را متذکر شده است.

تبیین پیوندهای دوسویه انتظار و فرهنگ مقاومت، آغازگاهی است که این پژوهش برای ارائه تصویری روشن از بحث برمی‌گزیند. پی‌جویی در نصوص دینی و متون معتبر، چنین می‌رساند که گفتمان انتظار، بر نظام بینشی، گرایش‌ها و منشی فرهنگ مقاومت تأثیرگذار است. امیدواریم در پژوهش‌های دیگر ابعاد دیگر این مسئله، به شکلی روشمند و از چشم‌اندازهای گوناگون مورد مذاقه قرار گیرد.

واژگان کلیدی: موعود، مهدویت، گفتمان انتظار، مهندسی فرهنگ، مقاومت.

۱. دانشجوی دکتری تاریخ و تمدن دانشگاه معارف اسلامی قم.

Amir.m.erfan62@gmail.com

Mfallah193@gmail.com

۲. دانش‌آموخته سطح ۳ مرکز تخصصی مهدویت.

روند حرکت تاریخ اسلام، گویای بروز دشمنی‌ها از زمان ظهور این آیین است. فراز و فرود تحولات سیاسی زمانه، مکتب اهل بیت علیهم‌السلام را در چالشی مداوم قرار داده بود؛ به نحوی که این دوران شاهد بیش‌ترین خشونت‌ها و محدودیت‌ها در حق پیروان جبهه حق بوده است. روش امامان شیعه علیهم‌السلام در مقابله با این سختی‌ها و کمبودها، حاکی از راهبردهای متنوع اهل‌بیت علیهم‌السلام در مقابله با وضعیت نابسامان موجود در آن زمان بوده است. اهل‌بیت علیهم‌السلام که حافظان حقیقی حدود اسلامی هستند، مرزداریی به طول تاریخ در این امر داشته‌اند: «رِبَاطُنَا رِبَاطُ الدَّهْرِ» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۸: ۳۸۱).

تاکتیک‌های متنوع جبهه حق در برابر سلطه باطل، جان‌مایه شکل‌گیری فرهنگی در عرصه‌های مختلف زندگی شیعیان گشت. این فرهنگ عمومی که از آن به «فرهنگ مقاومت» تعبیر می‌کنیم، به عنوان اصلی راهبردی، رهگشای شیعیان در برهه‌های تاریخی پس از عصر معصومین علیهم‌السلام می‌باشد. این فرهنگ، چنان گسترده و وسیع است که مبارزه فیزیکی در میدان جهاد، تنها یکی از راهبردهای مقاومتی آن محسوب می‌شود.

عصر غیبت امام معصوم علیه‌السلام، فقدان ظاهری پیشوا، به عنوان مهم‌ترین چالشی است که شیعیان در میانه قرن سوم با آن مواجه شدند. از این‌رو، امامان شیعه، پیروان خویش را برای کسب آمادگی لازم ترغیب و بسترهایی را به این منظور آماده و دوران غیبت را دورانی معرفی می‌کردند که مهم‌ترین وظیفه شیعه، انتظار فرج است (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۹۲: ۳۳۶ و ابن بابویه، ۱۳۹۵، ج ۲: ۳۷). امامان شیعه علیهم‌السلام تربیت نظام فکری شیعه را بر اساس اصل اساسی انتظار پایه گذاری کرده‌اند. علی بن یقطین از امام کاظم علیه‌السلام روایت می‌کند شیعه با آرزوها تربیت شده است تا هیچ‌گاه گفتمان انتظار به یأس مبدل نگردد:

الشَّيْعَةُ تُرَبِّي بِالْأَمَانِي مُنْذُ مَائَتِي سَنَةٍ؛ دویست سال است که شیعه به آرزوها تربیت می‌شود (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱: ۳۶۹).

از این‌رو انتظار امامی موعود برای رسیدن به آرمان‌شهر آخرالزمانی آرزوی همیشگی شیعه

بوده است.

این دوران به لحاظ مواجهه شیعه با مشکلات و کمبودهای ناشی از فقدان امام و وظیفه کسب آمادگی و بسترسازی قیام جهانی موعود و مقابله با جبهه باطل و شیطان صفتان؛ خودسازی و کادرسازی دارای ویژگی‌ها و خصوصیتی است که الهام بخش مجموعه‌ای از رفتارها، گرایش‌ها و تفکرات است. این مجموعه، فرهنگ انتظار را پی‌ریزی می‌کند که «مقاومت» از مهم‌ترین مؤلفه‌های آن است. بنابراین، وظایفی که شیعه در دوران غیبت عهده‌دار است، دارای خصوصیتی است که آن‌ها را واجد فرهنگی «مقاومت‌مدارانه» کرده است.

در این پژوهش، قابلیت‌ها و ظرفیت‌های فراوان مقوله انتظار در تحقق فرهنگ مقاومت ملاحظه شده و تلاش می‌شود در محدوده مؤلفه‌های فرهنگ‌ساز گفتمان انتظار، به واکاوی نقش انتظار در مهندسی فرهنگ مقاومت بپردازد. جایگاه فرهنگ مقاومت از ضرورت‌های بحث در خصوص این موضوع است؛ زیرا فرهنگ مقاومت، بخش جدایی‌ناپذیر هویت جمهوری اسلامی ایران است که بعد از پیروزی انقلاب، برای حفظ استقلال سیاسی کشور، بر سیاست خارجی ایران حاکم بوده است.^۱

روش‌شناسی تحقیق

روش این پژوهش از نوع توصیفی-تحلیلی است و با توجه به روش پژوهش، در این خصوص کلیه منابع و مراجع در دسترس، مورد بررسی و تحلیل واقع شده‌اند. ابزار گردآوری داده‌ها، فرم فیش برداری بوده؛ به علاوه از شیوه تحلیل کیفی به منظور تحلیل و جمع‌بندی یافته‌ها استفاده شده است. مراد از واژه تحلیلی در این‌جا، معنای مصطلح در برابر تألیفی نیست؛ بلکه مقصود، روشی است که صرفاً با تحلیل منطقی و نه مشاهده و تجربه عینی به کاوش می‌پردازد.

۱. فرهنگ مقاومت و ضد سلطه بعدی تاریخی و بعدی دینی دارد. از بعد تاریخی، سیاست سلطه‌ستیزانه ایران در شرایط تاریخی و ژئوپولیتیک ایران ریشه دارد. این فرهنگ، از بعد دینی نیز بر قاعده اسلامی «نفی سیل» مبتنی است که در قانون اساسی در قالب «نفی سلطه‌جویی و سلطه‌پذیری» و در سیاست خارجی در قالب «نه شرقی، نه غربی» تجلی پیدا کرده است. براساس این اصل مذهبی، حکومت اسلامی باید در سیاست خارجی طوری رفتار کند که تحت سلطه سایر قدرت‌ها قرار نگیرد.

هدف و کاربرد تحقیق

در این گونه مطالعات تبیینی، آنچه مهم است، دست یافتن به افق‌های جدید در رویکرد به انتظار منجی موعود است. این مقاله درصدد است پژوهشگران این عرصه را به سوی ابعاد و زوایای پنهان و نهفته در گفتمان انتظار سوق داده و آنان را به بنیان معرفتی این گفتمان متوجه سازد. منظور این است که هنوز ظرفیت‌ها و قابلیت‌های گفتمان انتظار پژوهیده نشده است. به عبارتی، بازکاوی و بازپژوهی آموزه مهدویت، ضرورتی عینی است تا جریانی که برای ناب‌سازی معرفت دینی اتفاق می‌افتد، همواره ناب، زلال و اصیل بماند.

به هر روی، در آشفته بازار روزگار کنونی، اندیشه‌ای پیروز است که بتواند کارآمدی خود را در عینیت نشان دهد. این، همان رمز معمای دیرینه در خصوص افول و ظهور تمدن‌هاست. حتی اگر اصل یک آموزه در مهد توحید تکوین یافته باشد؛ اما نتواند مرتباً به ظرفیت‌سازی اجتماعی بپردازد و نتواند با زمان و مکان به خوبی به پیش رود؛ حتماً باید شاهد انزوای آن در میان جوامع الاهی باشیم. چنین مهمی نیز از ضرورت‌های رویکرد فرهنگی به «گفتمان انتظار» است.

چارچوب نظری

۱. گفتمان انتظار

برای «گفتمان» معانی گوناگونی وجود دارد که با توجه به کاربرد آن، در حوزه‌های مختلف علمی، می‌توان نقش و کارکرد خاصی برای آن در نظر گرفت. این مفهوم در تئوری‌های معاصر به یکی از پیچیده‌ترین و بحث برانگیزترین مسائل تبدیل شده و به گفته برخی از اندیشمندان، مفهوم آن، مانند مفاهیمی چون زبان، ارتباط، تعامل، جامعه و فرهنگ، اساساً مبهم است. به هر روی، منظور از اصطلاح گفتمان در این پژوهش عبارت است از:

عقاید، برداشتها و ارزش‌های نظام‌مندی که در کل جامعه یا در بخشی از جامعه ساری و جاری است. ممکن است افراد جامعه از نظر روانی به عقاید، برداشتها و ارزش‌های عمومی خود آگاهی نداشته باشند؛ ولی اعمال و رفتار آنها داخل این

نظام شکل خاص به خود بگیرد (یارمحمدی، ۱۳۸۳: ۱۰۰).

از حیث مطالعات جامعه‌شناسی، برای ایجاد ساختار در جامعه و متقابلاً برای شکستن آن، می‌توان از گفتمان استفاده کرد. باید دانست در مورد موفقیت گفتمان در ساخت یا تغییر ساخت اجتماعی، سه نکته مطرح است:

الف) نقش تحریری گفتمان در ایجاد حرکت و تغییر؛ که به میزان اثر تبلیغات و شیوه‌های گفتمان بستگی دارد.

ب) نقش اقناعی گفتمان؛ که به انسجام منطقی و ایدئولوژیک آن موقوف می‌شود.

ج) نقش احساسی گفتمان؛ که از طریق برانگیختن احساسات، برای پذیرش ساختارهای جدید و بدیع زمینه‌سازی می‌کند (همان).

هر گفتمانی دال و مدلولی دارد. دال‌ها «اشخاص، مفاهیم، عبارات و نمادهای انتزاعی یا حقیقی هستند که در چارچوب گفتمانی خاص، بر معنی خاص دلالت دارند» (سالار کسرایی و پوزش شیرازی، ۱۳۸۸: ۳۴۱) و مدلول «نشانه‌ای است که با دیدن آن دال موردنظر برایمان معنا می‌شود» (همان).

مفهوم هویت‌ساز در گفتمان «غیریت» است که شناسایی آن، راه شناخت گفتمان است. در برابر گفتمان، ممکن است غیریت‌ها، یا دیگر بوده‌های متعددی مطرح شوند که آن گفتمان از آن‌ها در شرایط گوناگون و برای کسب هویت‌های مختلف استفاده می‌کند. بنابراین، تمایز قایل شدن میان غیرداخلی و غیرخارجی امکان‌پذیر خواهد بود. در این‌جا می‌توان به گفتمان «عافیت‌طلبی» به عنوان غیریت گفتمان «انتظار» اشاره کرد.

کاربست رهیافت گفتمان مربوط به انتظار، به ظرفیت‌ها و قابلیت‌های این آموزه برمی‌گردد. گفتمان انتظار در بنیادهای ارزشی دین اسلام ریشه دارد؛ گفتمانی که با تحول در ایستارها و رفتارها و ایجاد نظام ارزشی جدید، درصدد تثبیت و استقرار هویتی مبتنی بر اسلام است. «انتظار» بر «واقعیت‌های نهفته» دلالت می‌کند و در درونمایه خود، چهار ویژگی مهم دارد:

یکم. عدم اکتفا به واقعیت‌های موجود؛

دوم. وجود واقعیتی متعالی و برین در فراسوی افق و واقعیت‌های موجود؛

سوم. امکان حرکت انسان‌ها از واقعیت‌های موجود به سوی واقعیت برین؛ چهارم. تأکید بر تکاپو و جست‌وجوی انسان‌ها برای یافتن ابزارهایی که واقعیت موجود را به سوی آینده روشن سوق می‌دهد.

در این نگرش، فاصله زمانی طی مسیر از وضع موجود به وضع آرمانی و مطلوب، چندان در خور اهمیت تلقی نمی‌شود. رویکرد گفتمانی به مؤلفه‌های معنابخش انتظار، ما را در فهم ایده‌ها، کنش‌ها و باورهای معنادار کمک می‌کند.

«انتظار» در فرایند انقلاب اسلامی، به گونه‌ای بازتعریف شد که به گفتمانی عمومی تبدیل گشت؛ زیرا انتظار دیگر به معنای «امید به برقراری حاکمیت عدل در آینده و رستگاری انسان با مداخله الهی» معنا نگشت؛ بلکه انتظار، «آمادگی روحی و عملی و اعتقادی برای اصلاح، انقلاب و تغییر وضع جهان» معنا شد. همین‌طور غیبت، دیگر به معنای سلب مسؤولیت اجتماعی تعبیر نشد؛ بلکه به معنای مسؤولیت مردم در تعیین سرنوشت، ایمان، رهبری، زندگی معنوی و اجتماعی و تعیین رهبری که بتواند جانشین رهبری امام علیه السلام باشد؛ مفهوم یافت.

۲. مهندسی فرهنگ مقاومت

«مهندسی فرهنگ»^۱ عمل سیستمی است؛ یعنی فرایندی است که هدف آن، تعیین فرهنگ مطلوب یا فرهنگ هدف است. برای مهندسی فرهنگ، نخست باید فرهنگ آرمانی را شناخت؛ سپس فرهنگ موجود را شناسایی و با توجه به امکانات و محدودیت‌های محیط درونی و بیرونی، فرهنگ مطلوب را تعیین کرد. بنابراین، مهندسی فرهنگ عبارت است از:

طراحی، نوسازی و بازسازی سیستم فرهنگ (ناظمی، ۱۳۸۵: ۱۱).
مهندسی فرهنگی مجموعه‌ای از تلاش‌ها به منظور ارتقای فرهنگ اسلامی ایرانی، جلوگیری از ایجاد بحران فرهنگی و هویتی، ممانعت از نفوذ فرهنگ غربی، تحقق آرمان‌های انقلاب اسلامی، رشد کیفی شاخص‌های فرهنگی در

۱. «مهندسی فرهنگ» تعبیری نوپا است که از سال ۱۳۸۱ با توصیه مقام معظم رهبری وارد ادبیات فرهنگی کشور شد. مهندسی در اموری مطرح است که هندسه‌پذیر است؛ یعنی می‌توان به آن شکل و فرم دلخواه داد (پیروزمند، ۱۳۸۸: ۱۱).

کشور و نوسازی فرهنگی جامعه را شامل می‌شود. دستیابی به این اهداف، به مهندسی فرهنگی و مدیریت راهبردی فرهنگی نیازمند است (علمداری، و ادیب ۱۳۸۶: ۴۴).

ایستادگی در برابر هر امر ناملایمی، برای پیشبرد هر هدفی ضروری است. اسلام نیز به دلیل بر افراشتن پرچم اصلاح و هدایت در کانون توجه قرار گرفته است. هدف نهایی دین اسلام با قیام مصلح جهانی تکمیل خواهد شد. از این‌رو، حیات سیاسی، اجتماعی اسلام با درگیری با نیروهای شر و الحاد توأم است. این نبرد میان خیر و شر یا تقابل ایمان و کفر و طغیان مستمر است. لذا اسلام کوشیده است مجموعه آموزه‌های آسمانی خویش را در جهت تحقق این هدف آرمانی و غلبه دائمی حق بر باطل قرار دهد. این تعالیم در حوزه اعتقاد، رفتار و اندیشه بر معتقدین تأثیر نهاده و مجموعه‌ای از باورها، اندیشه‌ها و الگوهای رفتاری را شکل داده است و از آن به «فرهنگ مقاومت» تعبیر می‌شود.

با توجه به تعریف فرهنگ، فرهنگ مقاومت، به معنای زندگی مقاومت‌مدارانه و اجرای الگوهای مقاومتی در همه جنبه‌های حیات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی انسان است. از این‌رو، نهادینه‌شدن فرهنگ مقاومت، دارای نموده‌های متفاوتی در حوزه‌های متعدد است. به عنوان مثال، در حوزه سیاسی، در استقلال و عدم وابستگی به بیگانگان و در حوزه اقتصاد، در اتکا به خود و استفاده از ظرفیت‌های درونی بروز می‌کند.^۱

مهم‌ترین ویژگی‌های مهندسی فرهنگ مقاومت عبارتند از:

۱. کلی‌نگری با نگاه مجموعه‌ای (سیستمی) به فرهنگ مقاومت؛

۱. تفاوت «فرهنگ مقاومت» با «مقاومت فرهنگی» این است که مقاومت فرهنگی در یک معنا، پایداری خرده فرهنگ‌ها در مقابل فرهنگ مهاجم را گویند، مانند مقاومت فرهنگ شرقی در مقابل هجوم فرهنگی لیبرالیسم ناشی از پدیده جهانی شدن. در معنایی دیگر، مقاومت فرهنگی در اسلام، پاسداری آگاهانه از فرهنگ اسلامی و مقابله با فرهنگ بیگانه است (امیری، ۱۳۹۰: ۹۹). طبعاً مقاومت فرهنگی در هر جامعه‌ای نسبت به هجوم فرهنگ بیگانه قابل صدق است؛ اما فرهنگ مقاومت تعبیری بسیار وسیع و ناشی از تعالیم اسلامی و اعم از مقاومت فرهنگی است و تمامی الگوهای را که به فرهنگ مقاومت منجر می‌شود، شامل می‌شود.

۲. نگاه جریانی یا (غیر ساکن) به فرهنگ مقاومت؛
۳. توجه به شرایط محیطی و عوامل تأثیرگذار بیرونی بر فرهنگ مقاومت؛
۴. قدرت آینده‌نگری و آینده‌پردازی بهتر؛
۵. استقبال از تغییر جایگاه‌ها و تغییر روش‌ها برای دستیابی به اهداف بهتر (پیروزمند، ۱۳۸۸: ۳۳۲).

پیوندهای دوسویه گفتمان انتظار و فرهنگ مقاومت

«هدف»، مهم‌ترین عنصر حیات اجتماعی انسان است. تمام حرکت‌ها و تلاش‌های بشر برای رسیدن به «هدف» شکل می‌گیرد. هدف، در نظامی که همه پدیده‌ها و موجودات، مخلوق خداوند و هر لحظه از حیات خویش را وامدار استمرار فیض ربوبی الهی هستند؛ چیزی جز خداوند متعال نیست. شناخت و تحصیل رضای الهی و قرب به او، سعادت و کمال، قلمداد می‌شوند و دوری از خداوند متعال و انجام دادن آنچه مورد پسند او نیست؛ آلودگی و گمراهی است. هر موجودی همان‌طور که می‌تواند در مسیر غایت هستی و همنوا با کاینات در مسیر الهی قرار گیرد؛ می‌تواند در مسیر گمراهی و تباهی قدم بنهد. کسانی که در مسیر الهی‌اند، جبهه حق و سیر کنندگان در مسیر مخالف، جبهه باطل‌اند.

سیر حرکت تاریخی انسان در طول تاریخ، به‌ناچار او را در یکی از دو جبهه حق و باطل قرار می‌دهد. برخی به دنبال حق و حقیقت و برخی پیرو باطل هستند و هر کدام به دنبال غایت خویش و رو به تکامل است. انسان بر اساس الگویی که فطرت در اختیارش قرار می‌دهد، در مسیر تکامل قرار می‌گیرد، یا در راه فطرت به سوی بالندگی حرکت می‌کند، یا با اختیار خود از حق دور می‌شود و در مسیر باطل قرار می‌گیرد و طبعاً مقوله تکامل محقق نمی‌شود (مطهری، ۱۳۷۰: ۱۳۷). هر یک از دو جبهه، در انتظار به اوج رسیدن خود و طبعاً ذلت و نابودی جبهه مقابل است. اصلی‌ترین تعارضی که در تاریخ بشر وجود دارد، تعارض ایمان و کفر و بندگی و استکبار است. تشدید تضاد و تعارض میان جبهه حق و باطل، سبب پیدایش دگرگونی‌های بنیادین در جامعه و تاریخ است (پایدار، ۱۳۳۶: ۲۰۴). از این‌رو، این

تقابل تاریخی جبهه حق و باطل، محرک تاریخ و مهم‌ترین جریان مؤثر بر سرنوشت بشر محسوب می‌شود.

در نبرد دائمی میان حق و باطل، دو مسئله نمود دارد: مسئله فرجام تاریخ و نحوه تعامل جبهه حق و باطل. در اندیشه اسلامی، آغاز و انجام تاریخ و سیر حرکت تاریخ ناشی از اراده الاهی و مسیر تحقق این اراده الاهی است (میرباقری، ۱۳۹۰: ۴۶)؛ و از منظر قرآن، آینده جوامع انسانی، جامعه جهانی تکامل یافته است که در آن، بشر به کمال حقیقی و سعادت واقعی خواهد رسید (مطهری، ۱۳۶۳: ۳۷۱). بنابراین، غایت تاریخ، پیروزی جبهه حق، یعنی تشکیل حکومت جهانی حضرت است که در طول تاریخ، آرمان جبهه حق بوده و انتظار و نگاه راهبردی به آن، مشعل راه همه پیروان جبهه حق بوده است.

دومین مسئله، نحوه تعامل جبهه حق و باطل در طول حرکت تاریخ است. هرچند فراز و فرود حرکت تاریخ، گویای غلبه ادواری هریک از دوجریان است؛ محدودیت‌های جبهه حق تنها با تحقق نمونه کامل حکومت حق و پیروزی نهایی جبهه حق بر باطل پایان می‌پذیرد. از دیگر سو، حرکت تاریخ شاهد این است که جبهه حق در اغلب موارد در اقلیت بوده است و پیامبران و اولیای الاهی شاهد خشن‌ترین برخوردها از سلطه باطل بوده‌اند. محدودیت‌ها و مشکلات جبهه حق، شکل‌گیری دو نوع راهبرد در سیر تکاملی جبهه حق در نگاه به اطراف را باعث گشت: یکی انتظار وضع مطلوب و دیگری مقاومت در برابر جبهه باطل.

نگاه منتظرانه جبهه حق سبب شده انسان مؤمن، در برپایی وعده الاهی، پیروزی حق بر باطل و ظهور موعود الاهی بکوشد و در همه عرصه‌های جسمی، روحی، اخلاقی و رفتاری، در برابر قدرت‌های ستمگر و طغیانگر بایستد و در پی به تحقق رساندن رسالت اسلامی خود در برابر الحاد، ماده‌گرایی و فساد مقابله کند تا عدالت و امنیت و صلح در عالم گسترده گردد. در واقع گفتمان انتظار که در چارچوب «زمینه‌سازی ظهور» خواستار اصالت‌بخشی به مبانی و مؤلفه‌های هویت اسلامی است؛ می‌تواند در چارچوبی خلاقانه و بی‌بدیل، به بهسازی عناصر درونی فرهنگ مقاومت و پایداری نظیر ظلم‌ستیزی، صبر و ایثار کمک کند. انسداد هویتی ناشی از خودباختگی، غرب‌زدگی، فقدان پایداری در برابر مستکبران، نوعی تمایز و

تفکیک میان مرزهای فرهنگ مقاومت و خودباختگی را ایجاد می‌کند.

نقش گفتمان انتظار در بازتولید عناصر ریشه‌ای فرهنگ مقاومت

مقاومت و فرهنگ مقاومتی، در دل انتظار و مؤلفه‌های آن نهادینه است. امید، نگاه به آینده و انتظار برطرف شدن مشکلات، هموارکننده راه مقاومت در رفع آن مشکل است. امید و انتظار در جان انسان، او را در ادامه پایداری و مقاومت در برابر سلطه شیطان صفتان و حکومت تاریکی و اضمحلال، تا رسیدن وعده الهی توانمند می‌سازد. انتظار بدون استقامت و پایداری همچون پوسته‌ای بدون مغز و قالبی بی‌محتواست. کسی که در مسیر انتظار صبر و مقاومت را از دست بدهد، انتظار را نیز از دست داده است. از این‌رو، جوهر اصلی انتظار، «مقاومت و پایداری» است.

عناصر تأثیرگذار بر فرهنگ را می‌توان به دو بخش تقسیم کرد:

بخشی از عناصر که بر سایر عناصر فرهنگی سایه می‌افکند و چگونگی آن‌را رقم می‌زند و بخشی دیگر که عناصر تابع و درجه دوم فرهنگ تلقی می‌شوند. دسته اول را «عناصر ریشه‌ای» می‌نامیم و دسته دوم را «عناصر ابزاری»، یا «عناصر قالبی و نمادین» (ذوعلم، ۱۳۹۲: ۳۴).

بینش‌ها و ارزش‌ها، عناصر ریشه‌ای فرهنگ‌اند؛ اما سایر عناصر فرهنگ، از قبیل آداب و رسوم، هنر، زبان و ادبیات، از عناصر ریشه‌ای متأثر هستند. البته آداب و رسوم و هنر ابزار و قالب انتقال عناصر ریشه‌ای هستند و از نمادهای ویژه قومی و اجتماعی برشمرده می‌شوند (همان).

افزودنی است که عناصر ریشه‌ای و نیز ابزاری، خود برگرفته از فلسفه و جهان‌بینی پذیرفته شده در جامعه هستند. برای جامعه ما به عنوان جامعه‌ای اسلامی، عناصر ریشه‌ای فرهنگ مطلوب، مستقیماً برگرفته از اسلام است. به بیان دقیق‌تر، فرهنگ جامعه ما، در صورتی فرهنگی اسلامی خواهد بود که عناصر ریشه‌ای فرهنگ ما، حقیقتاً بر نگرش و ارزش‌های اسلامی منطبق باشند و میان باورها و ارزش‌های فرهنگی جامعه با باورها و

ارزش‌های دینی و اسلامی، فاصله‌ای وجود نداشته باشد.

هر فرهنگی بر سه نظام «شناخت‌ها و باورها»، «ارزش‌ها و گرایش‌ها» و «کردارها و رفتارها» مبتنی است (کاشفی، ۱۳۸۴: ۲۷) که در حقیقت از عناصر ریشه‌ای فرهنگ نیز می‌باشند. گفتمان انتظار بر هر سه عرصه تأثیرگذار است.

یک. نقش گفتمان انتظار در نظام شناختی و باوری فرهنگ مقاومت

گاهی «انتظار»، در روایات به عنوان اصلی اعتقادی مسلم مطرح شده است؛ به نحوی که «انتظار قائم» شرط پذیرفته‌شدن اعمال بندگان معرفی شده است (نعمانی، ۱۳۹۷: ۲۰۰). در روایت دیگر، انتظار، از اصول دین اهل بیت علیهم‌السلام، شمرده شده است (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲: ۲۲). چنین انتظاری دارای مؤلفه‌های بینشی فراوانی است. برخی از آن‌ها در حوزه فرهنگ مقاومت بازتعریف می‌شود:

۱. اضطراب به حجت

منتظر واقعی کسی است که از همه دادرسان دنیوی دل بریده و به دنبال پناهگاهی الهی در سایه حکومت جهانی ولی الله به انتظار نشسته است و در نهایت نیاز و اضطراب به حجت به سر می‌برد. اگر منتظران به چنین مرحله‌ای برسند، همه یک‌صدا خواهان تشکیل مدینه فاضله موعودی خواهند بود که باعث آمادگی یاری و جانبازی در رکاب حضرت برای رسیدن به اهداف والای او می‌باشد. از این رو، کسانی که اضطراب به ولی را احساس کرده‌اند، می‌توانند از مال و جان خود بگذرند و در برابر همه تمایلات مادی خویش ایستادگی کنند. بنابراین، نیاز و اضطراب به حجت از مؤلفه‌های اصلی انتظار و مایه پایداری در برابر تمام تمایلات و جذبه‌ها در مسیر انتظار است.

۲. بصیرت و باور عمیق

انتظار حجت حق، به بصیرت و معرفت قلبی به آرمان‌های موعود نیازمند است. از این رو، لیاقت ملاقات و همراهی ایشان بر اعتقاد قلبی و معرفت حقیقی منوط شده است (طبرسی، ۱۴۰۳، ج ۲: ۴۹۹).

دل‌های منتظران از روی معرفت و یقین قلبی همچون پاره‌های آهن سخت است که در برابر هر تندبادی مقاوم است: قُلُّوْبُهُمْ كَزُبْرِ الْحَدِيدِ (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۸: ۲۹۴).
باور عمیق منتظران به ذات مقدس الهی، چنان آن‌ها را با صلابت و استوار ساخته است که سختی‌ها و مشکلات در آن خللی ایجاد نمی‌کند و این دریای عمیق را شبهات به تلاطم نمی‌افکند:

رَجَالٌ كَأَنَّ قُلُوبَهُمْ زُبْرُ الْحَدِيدِ لَا يَشُوْبُهَا شَكٌّ فِي ذَاتِ اللَّهِ؛ مردانی هستند که دل‌های آن‌ها مانند پاره‌های آهن است شکی در ایمان بخدا در آن راه نیافته (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۵۲: ۳۰۸).

آن‌ها همچون گنجینه‌های الهی هستند و وحدانیت خداوند را آن‌گونه که هست، اعتقاد دارند (اربلی، ۱۳۸۱، ج ۲: ۴۷۸).

از جلوه‌های نقش بصیرت در تحقق فرهنگ مقاومتی، می‌توان به نامشروع و غاصبانه دانستن جایگاه سلاطین و وجوب کناره‌گیری از آنان از سوی ائمه علیهم‌السلام اشاره کرد. در فرهنگ مقاومتی شیعه، تحریم و ممنوع کردن هر نوع وابستگی، گرایش و همکاری با دستگاه خلافت مشروع بود^۱ (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۸: ۱۶)؛ به نحوی که علمای شیعه هرگونه همکاری با دستگاه ظلم را حرام دانسته اند (مفید، ۱۴۱۳: ۵۸۹ و ابن ادریس، ۱۴۱۰، ج ۲: ۲۲۲) و طرح شکایت و دادخواهی از محاکم قضایی و حقوقی وابسته به دستگاه خلافت از سوی ائمه علیهم‌السلام تحریم (ابن بابویه، ۱۴۱۳، ج ۳: ۳) و به منزله رجوع به طاغوت شمرده شده است (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱: ۶۷). حتی فقها که امنای رسل شناخته می‌شوند، در صورت تبعیت از حاکمان جور از جایگاه خود منزل می‌شوند (همان: ۴۶) و در صورت معاونت با سلطان جائر، مورد لعنت واقع می‌شوند (کراجکی، ۱۴۱۰، ج ۱: ۱۵۰).

۱. از نمونه‌ها و شواهد این نوع مبارزه، برخورد امام با صفوان جمال است که شترهای خود را به درباریان هارون الرشید برای سفر حج کرایه داده بود. امام موسی بن جعفر علیه‌السلام، صفوان را از این عمل شدیداً نهي کرد و او نیز طبق دستور امام علیه‌السلام همه شترهای خود را یکجا فروخت تا ذره‌ای امید در دلش برای بقای حکومت جور باقی نباشد. البته این موضوع از نظر هارون مخفی نماند و به قتل تهدید شد.

بنابراین، در قاموس اعتقادی شیعه، تنها امام است که حق ولایت و حاکمیت بر مردم را داراست و هر حکومتی که بر مبنای ولایت شکل نگیرد، نامشروع است و در برابر چنین حکومتی مقاومت می‌شود و سزاوار مبارزه خواهد بود تا زمانی که قیام جهانی حضرت مهدی علیه السلام شکل گیرد، باید در برابر همه مستکبران عالم و حاکمان جائز زمانه ایستاد و برای برپایی عدالت فراگیر جهانی تلاش کرد.

۳. اندیشه صبر و پایداری

آموزه صبر و پایداری در راه آرمان جهانی موعود و روحیه استقامت تا رسیدن به این هدف، از مهم‌ترین مؤلفه‌های انتظار است و چه‌بسا بتوان صبر و مقاومت را بن‌مایه اصلی انتظار دانست؛ به نحوی که با از دست رفتن صبر و پایداری در امری، انتظار آن بی‌معنی است.

در بسیاری از روایات، صبر و انتظار فرج در کنار هم آمده است (مفید ۱۴۱۳، ج ۱: ۳۰۲؛ ابن ابی الحدید، ۱۴۱۳، ج ۱: ۳۲۲؛ قطب راوندی ۱۴۰۷: ۴۱؛ کراجکی، ۱۳۹۴: ۲۶؛ ابن بابویه علی بن حسین، ۱۴۰۴: ۲۱ و ابن بابویه محمد بن علی، ۱۳۶۲، ج ۲: ۴۷۹). در تعدادی از روایات، با تعبیر «أَتَنْتَظِرُ الْفَرَجَ بِالصَّبْرِ»، گویا صبر، جان‌مایه انتظار دانسته شده و برخی دیگر، انتظاری را عبادت شمرده شده‌اند که با صبر محقق شده باشد:

أَتَنْتَظِرُ الْفَرَجَ بِالصَّبْرِ عِبَادَةٌ؛ انتظار فرج همراه با صبر عبادت است (قطب راوندی، ۱۴۰۷: ۴۱).

امام رضا علیه السلام همراهی صبر با انتظار را بسیار نیکو و حسن دانسته‌اند:

مَا أَحْسَنَ الصَّبْرَ وَ أَتْظَارَ الْفَرَجِ؛ صبر همراه با انتظار فرج چه نیکوست (ابن بابویه، ۱۳۹۵، ج ۲: ۶۴۵).

صبر و مقاومت در برابر مشکلات و اذیت‌هایی که مؤمن در راه انتظار ظهور تحمل می‌کند، برترین عبادت شمرده شده (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴: ۲۰۱) و پاداش چنین صبوری محشور شدن در زمره اهل بیت علیهم السلام (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۸: ۳۷) و نظیر جهاد با شمشیر در رکاب و همراه پیامبر عنوان شده است (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۱: ۶۸). ایجاد شایستگی برای حضور در رکاب آن حضرت، صبر در برابر مشکلات فراوان را به دنبال دارد. چنین پاداش

بی‌نظیری برای صبر در مسیر انتظار، فرهنگ مقاومت را در بین شیعه نهادینه می‌کند. پیامبر ﷺ در روایتی ملاقات خود را با برادران آخرالزمانی خویش آرزو می‌کند و آن‌ها را کسانی می‌داند که در حفظ دین خود بسیار مقاومت دارند. مقاومت آنان از کسی که «خارهای قتاد» را با دست بترشد^۱ (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱: ۳۳۵) یا کسی که آتشی گیرا به دست دارد، بیش‌تر است (صفار، ۱۴۰۴، ج ۱: ۸۴) و از منظر آن حضرت، اگر اصحاب حضرتش نیز در جایگاه منتظران قرار گیرند، توان چنین صبری را ندارند! (طوسی، ۱۴۱۱: ۴۵۷).

اندیشه صبر و پایداری، پدیده‌ای است که از زمان شکل‌گیری اسلام تا دوران تثبیت و استقرار مکتب تشیع دارای بیش‌ترین نمود تاریخی است. زندگی پیامبر ﷺ و اهل‌بیت علیهم‌السلام سراسر مبارزه و جهاد و پایداری در تبلیغ رسالت الهی خویش بود. حضرت رسول ﷺ در برابر سختی‌ها و فشارها با پایداری و استقامت دین الهی را پیش‌برد و فشارهایی نظیر تهدید، تطمیع، نسبت‌های ناروا، شکنجه و آزار بر ایشان وارد می‌شد تا آن‌جا که بنا به گفته ایشان: هیچ پیامبری در راه خدا به اندازه من اذیت نشد (اربلی، ۱۳۸۱، ج ۲: ۵۳۷).

۴. خوداتکایی و عزت

«خوداتکایی» و «عزت نفس» از مهم‌ترین جلوه‌های سیاسی اجتماعی آموزه انتظار است. انتظار، مشروعیت حاکمان جور را نفی می‌کند و ظلم‌پذیری و مرعوب شدن در برابر قدرت‌های ظالم نمی‌پذیرد و خود اتکایی و عدم وابستگی به سلطه‌گران را ترویج می‌کند. انسان منتظر نگاه به درون دارد و دائماً تلاش می‌کند که خود و جامعه را برای ظهور آماده سازد و این، یعنی نقطه اتکا بر تک‌تک احاد جامعه برای ساختن جامعه‌ای آرمانی بستر ساز، که عدالت در آن فراگیر است و ظلم و ستمی در آن راه ندارد. از این‌رو، انتظار مبارزه با سستی و بی‌تفاوتی و قعود و ظلم‌پذیری است.

۱. «قتاد» درختی بسیار محکم است که دارای خارهای سوزانی است (فراهیدی، ۱۴۰۹، ج ۵: ۱۱۲) و تراشیدن خارهای سوزان و محکم آن درخت با دست که «خرط قتاد» نامیده می‌شود (همان، ج ۴: ۲۱۵)؛ امری بسیار طاقت‌فرسا است. از این‌رو، در ادبیات عرب «خرط قتاد» کنایه از کار بسیار مشکل است.

دوران انتظار که دوران تکلیف و نگهبانی از دین خداست و انسان منتظر باتقوا، عزت را تنها به دست خداوند می‌داند (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۸: ۳۷) و کرامت انسانی خویش را حفظ می‌کند و از خدا می‌خواهد تا با آمدن موعود، همه مؤمنان از ذلت رهایی یابند:

وَ اسْتَنْفِدْ بِهٖ عِبَادَكَ الْمُؤْمِنِينَ مِنَ الذُّلِّ؛ بندگان مؤمنان را از خواری نجات بده
(ابن بابویه، ۱۳۹۵، ج ۲: ۵۱۳)

چنین انسانی که وظیفه دارد تنها به دین متمسک شود، هیچ‌گاه سلطه کافران را نمی‌پذیرد:

لِصَاحِبِ هَذَا الْأَمْرِ غَيْبَةٌ فَلْيَتَّقِ اللَّهَ عَبْدًا وَ لِيَتَمَسَّكَ بِدِينِهِ؛ همانا صاحب این امر را غیبتی است بنده باید از خدا بپرهیزد و دینش را محکم نگه دارد (نعمانی، ۱۳۹۷: ۱۶۹).

در این جا می‌سزد به نمونه‌ای روشن از نقش عزت در خلق فرهنگ مقاومت اشاره کنیم: یکی از مقاطع سخت تاریخی برای جبهه حق، قرار گرفتن در محاصره شعب ابی‌طالب بود که پس از رویارویی مسلمانان با نظام سلطه و حاکمیت باطل از سوی جبهه باطل اعمال شد. پایداری پیامبر و اصحاب در برابر خواست مشرکان مبنی بر دست برداشتن از اسلام، روشن‌ترین الگوی فرهنگ‌ساز مقاومت است. چهل نفر از چهره‌های سرشناس قریش قراردادی را به دیوار کعبه آویختند که هرگونه داد و ستد و وصلت با بنی‌هاشم و بنی‌مطلب ممنوع باشد. پیامبر ﷺ و پیروان ایشان به ناچار مکه را به قصد اقامت در دره‌ای به نام شعب ابی‌طالب ترک کردند. در این شرایط سخت و رقت‌بار، یاران پیامبر اغلب گرسنه بودند، تا آن‌جا که صدای ضجه کودکان بنی‌هاشم به مکه می‌رسید (ابن کثیر، ۲۰۰۸، ج ۲: ۳۵۹). بی‌تردید الگوی رفتاری پیامبر و اصحاب در چنین وضعیت سخت و اسفباری، نوعی الگوی فرهنگی برای تثبیت فرهنگ مقاومت در بین مسلمانان محسوب می‌شود.

دو. نقش گفتمان انتظار در نظام ارزشی و گرایشی فرهنگ مقاومت

بر اساس برخی روایات، منتظران ظهورش برترین انسان‌های عالم از ابتدا تا انتها هستند؛ چراکه به کمال عقلی و معرفتی دست یافته‌اند و جایگاه مجاهدینی را دارند که در پیشگاه رسول الله جهاد کرده‌اند (ابن بابویه، ۱۳۹۵، ج ۱: ۳۲۰). منتظران همانند کسانی‌اند که در راه

خدا به خون خود غلتیده‌اند (همان، ج ۲: ۶۴۵) و هرچند در بستر جان داده باشند؛ مانند کسی هستند که در خیمه‌گاه حضرت حضور داشته و به همراه حضرت شمشیر زده است (برقی، ۱۳۷۱، ج ۱: ۱۷۴). در واقع انتظار، آموزه‌ای ارزشی و مطلوب است و آثار ارزشی نیز بر آن بار می‌شود.

۱.۱ ایثار

باور ارزشی «ایثار» که از عناصر تشکیل دهنده فرهنگ مقاومت است، از مؤلفه‌های اثرگذار و حرکت آفرین انتظار شمرده می‌شود. ایثار به معنای برگزیدن غرض دیگران بر غرض خود و مقدم داشتن مصلحت غیر بر منفعت خود است و ارزشی است که از تلاش و فداکاری در راه خدا حاصل می‌شود. ایثار و فداکاری منتظران تا حد فدا کردن جان خود در راه حضرت می‌باشد. یاران امام به گرد امام خویش می‌چرخند و با جان خود از ایشان محافظت می‌کنند (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۵۲: ۳۰۸).

امیرمؤمنان علیه السلام، ایثار پیامبر صلی الله علیه و آله را چنین توصیف می‌کند:

درحالی که مردم از لحاظ امکانات مادی و آرامش در وضع مطلوبی بودند، اهل بیت علیهم السلام خودشان از امکانات ساده زندگی بی‌بهره بودند (مفید، ۱۴۱۳: ۱۷۲).

یاران حضرت نیز سختی‌ها را به جان خواهند خرید و از خوشی‌ها چشم خواهند پوشید تا دیگران از این خوشی‌ها بهره‌مند باشند و از این رهگذر قلب انسان‌ها را به قطب عالم متوجه سازند.

۲. حساسیت نسبت به انحرافات

در مرام انتظار، کجی‌ها و منکرات، موضوعی نامطلوب و ضد ارزش معرفی می‌شود. ایستادگی در برابر منکرات، از جمله اقدامات بارز حضرت مهدی علیه السلام در زمان ظهور است که در کنار عمل به کتاب الله ذکر شده است:

لَا يَرَىٰ فِيكُمْ مُنْكَرًا إِلَّا أَنْكَرَهُ؛ در میان شما کار زشتی نبیند جز آن که از آن جلوگیری به عمل آورد (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۸: ۳۹۶).

در این زمان است که به دلیل شدت فساد و تباهی، قلب مومن به سختی ذوب می‌شود:
 فَعِنْدَهَا يَذُوبُ قَلْبُ الْمُؤْمِنِ فِي جَوْفِهِ كَمَا يَذَابُ الْمِلْحُ فِي الْمَاءِ مِمَّا يَرَى مِنَ
 الْمُنْكَرِ فَلَا يَسْتَطِيعُ أَنْ يَغْيِرَهُ؛ در آن زمان (قبل از ظهور) قلب مؤمن، به خاطر
 منکراتی که می‌بیند و نمی‌تواند تغییر دهد، همچون نمک که در آب حل
 می‌شود، در پوسته خود آب می‌شود (علی بن ابراهیم، ۱۴۰۴، ج ۲: ۳۰۴).

انسان مؤمن می‌خواهد در برابر مفساد قیام کند و آن مفساد را از بین ببرد. هرچند رفع
 همه منکرات، قبل از قیام حضرت مقدور نیست؛ وجود شاخصه مقاومت در برابر منکرات و
 تلاش در مبارزه با آن در انسان منتظر بسیار اهمیت دارد.

از جلوه‌های فرهنگ مقاومتی منتظران، مقاومت در برابر آزار سرزنش کنندگان است؛
 چنان‌که استقامت و پایداری یاران حضرت، به عدم توجه به سرزنش ملامت‌کنندگان بیان
 شده است:

لَا يِبَالُونَ فِي اللَّهِ لَوْمَةً لَأَنَّهُمْ؛ در مسیر رضای الهی یک لحظه هم تردید
 نخواهند داشت (ابن طاووس، ۱۴۱۶: ۱۳۸ و علی بن ابراهیم، ۱۴۰۴، ج ۱: ۱۷۰)؛

حتی ممکن است عده زیادی از شرق و غرب عالم چنین قیامی را تکذیب کنند:
 إِذَا ظَهَرَتْ رَأْيَةُ الْحَقِّ لَعْنَهَا أَهْلُ الْمَشْرِقِ وَأَهْلُ الْمَغْرِبِ؛ چون پرچم حق
 نمایان شود اهل خاور و باختر به آن لعنت فرستند (نعمانی، ۱۳۹۷: ۲۹۹).

این جاست که استقامت و پایداری بر حق در مقابله با هجمه روحی روانی گروه باطل
 بسیار راه‌گشا است.

از آن‌جا که انتظار، به معنای عدم رضایت به وضع کنونی و چشم‌داشتن به آینده و وضع
 مطلوب است؛ در برخی از روایات از قیام حضرت به «مَا تَمُدُّونَ إِلَيْهِ أَعْيُنَكُمْ» تعبیر شده است
 (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱: ۳۷۱)؛ یعنی آنچه شیعه انتظار آن‌را می‌کشد. این آینده مطلوب در سایه
 حکومت ولی‌الله و بر اساس اجرای تمامی آموزه‌های اسلامی حاصل می‌شود. از این‌رو فرهنگ
 غربی که فرهنگ اسلامی را مورد هجوم قرار داده، به عنوان عنصری ضد ارزش معرفی
 می‌شود. آرایش‌های زمانه، سبک زندگی ماده‌محور و بر اساس جذابیت‌های جامعه غرب،
 غوطه‌ور شدن در شهوات، فرهنگ مادی‌گری، سکولاریزم و انسان‌محوری نه‌تنها مطلوب

نیست؛ بلکه انسان منتظر تمام‌قد در برابر آن مقاومت می‌کند؛ چراکه انسان منتظری که دوست دارد از اصحاب قائم باشد، وظیفه دارد در برابر محرمات و پیروی از شهوات و فرهنگ ناشی از آن مقاومت کند:

مَنْ سَرَّهُ أَنْ يَكُونَ مِنْ أَصْحَابِ الْقَائِمِ فَلْيَنْتَظِرْ وَ لِيَعْمَلْ بِالْوَرَعِ وَ مَحَاسِنِ الْأَخْلَاقِ؛ هر کس که بودن در شمار یاران قائم شادمانش سازد، باید به انتظار باشد و با حال انتظار به پرهیزگاری و خلق نیکو رفتار کند (نعمانی، ۱۳۹۷: ۲۰۰).

سه. نقش گفتمان انتظار در نظام رفتاری فرهنگ مقاومت

انتظاری که خود بالاترین فرج است (ابن بابویه، ۱۳۹۵، ج ۱: ۳۲۰) و بافضیلت‌ترین جهاد امت رسول الله است (حرانی، ۱۴۰۴: ۳۷)؛ مستلزم همان مقاومت و مجاهده و تلاشی است که در درگیری در میدان مبارزه و جهاد نیاز است و چه‌بسا این مقاومت و جهاد در راه انتظار، از جهاد در میدان جنگ با فضیلت‌تر باشد.

۱. مجاهده در راه خداوند متعال

انتظار فرج که خود جهادی تمام عیار است (همان)؛ طالب مجموعه‌ای از صفات جهادی است و آرزوی شهادت روحیه جهادی را در دل منتظران نهادینه ساخته است: «يَتَمَنَّوْنَ أَنْ يَقْتُلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۵۲: ۳۰۸). از این‌رو، منتظران جهادگرانی هستند همچون کوه، استوار که هیچ تندبادی عزم پولادین آن‌ها را به لرزه در نیاورد؛ از هیچ میدان مقاومتی شانه خالی نکنند و ترسی به دل راه ندهند (همان، ج ۵۷: ۲۱۶). یاران مهدی در میدان نبرد و جهاد نیز مجاهده می‌کنند تا توحید را در عالم گسترده سازند:

يَقَاتِلُونَ وَ اللَّهُ حَتَّى يُوَحِّدَ اللَّهُ؛ آن قدر می‌جنگند تا یکتاپرستی بر همه جا حاکم شود (عیاشی، ۱۳۸۰، ج ۲: ۶۱).

قیام حضرت مهدی علیه السلام سنگینی رسالت همه پیامبران و اولیا را در طول تاریخ به دوش دارد و تحقق‌بخش همه آرمان‌های الهی نسل‌های گذشته است. این بار بر زمین مانده، باید توسط مردان الهی به مقصد برسد. طبعاً وصول به چنین آرمانی با مشکلات بی‌شماری

همراه است. در برخی از روایات دوره ظهور آکنده از مشکلات فراوان است که به پایداری همه جانبه برای تحقق اهداف قیام حضرت نیاز دارد. براساس برخی از روایات، امام صادق علیه السلام حکومت‌داری اهل بیت علیهم السلام را با سختی‌هایی نظیر شب‌گردی، نگهبانی شبانه، تلاش روزانه، پوشاک زبر و خشن و خوراک سخت همراه دانسته‌اند (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱: ۴۱۰ و نعمانی، ۱۳۹۷: ۲۸۷) و در روایاتی امام صادق علیه السلام اصحابش را از این که به سختی‌ها و مشکلات دوران ظهور متوجه نیستند و برای ظهور قائم عجله دارند، توبیخ می‌کنند (طوسی، ۱۴۱۱: ۴۶۰).

از جمله سختی‌های دوران ظهور، ابتلائاتی است که خداوند منتظران حقیقی و یاران مخلص امام عصر علیه السلام را با آن مورد آزمایش قرار می‌دهد. به عنوان مثال، خداوند، اصحاب طالوت را به نهر و منع از نوشیدن، امتحان کرد؛ اصحاب قائم علیه السلام نیز چنین ابتلائاتی دارند (نعمانی، ۱۳۹۷: ۳۱۶). علاوه بر ابتلائات معنوی، برخی بلاهای مادی نظیر زلزله و طاعون از سختی‌های ظهور شمرده شده است (همان: ۲۳۵).

بنابراین، از ویژگی‌های یاران حضرت این است که لازم است در برابر همه سختی‌های ظهور و حتی مظاهر دنیوی مقاومت داشته باشند؛ چراکه حضرت از همه یاران عهد و میثاق می‌گیرد که این یاران اگر بخواهند در رکاب ایشان باشند، نه تنها زردنوی نکنند؛ حتی از مظاهر ساده دنیوی نظیر گندم و جو نیز نباید اندوخته‌ای داشته باشند و باید لباس‌های خشن بپوشند (ابن طاووس، ۱۴۱۶: ۲۹۵).

در روایات، از جمله شرایط یاران حضرت غربال شدن شیعیان دانسته شده است. امام صادق علیه السلام در روایتی با چندین مرتبه تکرار عبارت، رسیدن شیعه به چشم‌انتظاری‌اش را به غربال شدن و جدا شدن سعید از شقی متوقف دانسته (طوسی، ۱۴۱۱: ۳۳۵) و در روایت دیگر، امام رضا علیه السلام این امر را متوقف بر پاکسازی و جداسازی شیعه عنوان کرده است؛ به نحوی که تنها عده نادری باقی بمانند (نعمانی، ۱۳۹۷: ۲۰۸). غربال شدن اصحاب مهدی با آزمایش و ابتلای آنان صورت می‌پذیرد و تنها کسانی که مقاومت و پایداری بیشتری داشته باشند، در این گروه باقی خواهند ماند. بنابراین، می‌توان مهم‌ترین ممیزه یاران مهدی را مقاومت و استقامت آن‌ها دانست.

گفتنی است سیر حرکت جهادی و مقاومت مسلمانان در برابر جبهه باطل به جهت پیشبرد اهداف الهی اسلام از جنگ‌ها و غزوات دوران پیامبر ﷺ آغاز گشت و در جریان حرکت شکوهمند امام علی علیه السلام، با ساماندهی برای پایداری در برابر توطئه‌های خطرناکی همچون جریان قاسطین، مارقین و ناکثین ادامه پیدا کرد. بعد از ایشان، امام حسن علیه السلام با حمایت فراگیر مردم، اولین اقدام را در مقابله با جریان بنی‌امیه قرار داد و چنان بنیان‌های تزویر آموی را به لرزه درآورد که معاویه شبانه‌روز به فکر مصالحه افتاد. حرکت پرشور امام حسین علیه السلام نیز در جهت مقاومت در برابر ظلم و در تداوم حرکت‌های علوی و حسنی به جهت اصلاح ناهنجاری‌ها بود که تشکیل‌دهنده حرکتی چالشگر و مقاوم در برابر حاکمیت ظلم شد.

امام حسین علیه السلام در جهت مبارزه با بی‌دادگری، الگویی پایدار به جای گذاشت و نهضتی را بر پا ساخت که در دشوارترین شرایط با کم‌ترین امکانات و کمی یاران در برابر ظلم و ستم پایداری کند و الگویی کامل از ظلم‌ستیزی را به همه عالم نشان دهد. فشارهای مداوم شیطان صفتان نتوانست امام حسین علیه السلام را تسلیم کند؛ بلکه این حسین علیه السلام بود که با پایداری مثال‌زدنی تومار ظلم اموی را در هم بیچید و او را ننگ تاریخ قرار داد؛ به طوری که با وجود گذشت قرن‌ها از فاجعه خونبار کربلا، هنوز گرمی عشق به امام حسین علیه السلام و یارانش در دل شیعیان و حق‌طلبان جهان سرد نگردیده و مایه مقاومت و پایداری آنان در برابر ناملازمات گشته و حضرت مهدی علیه السلام که خود اسطوره ظلم‌ستیزی و حق‌طلبی است، قلبی آتشین‌تر از آن حادثه دارد؛ به گونه‌ای در سوگ جدش، شبانه روز اشک‌ریزان است (ابن‌مشهدی، ۱۴۱۹: ۵۰۱) و یاران حقیقی وی نیز با شعار «یا لثارات الحسین» قیام خود را آغاز می‌کنند (ابن بابویه، ۱۳۷۶: ۱۳۰).

۲. رعایت تقوای الهی

در یک روایت، به مؤمنین صالحی اشاره شده است که خداوند به واسطه آنان عدل و داد بر پا می‌کند:

ثُمَّ يَأْتِي اللَّهُ بِقَوْمٍ صَالِحِينَ يَمْلِكُونَهَا قِسْطًا وَعَدْلًا؛ آن‌گاه خداوند قومی صالح به وجود آورد و آن‌ها زمین را پر از عدل و داد کنند چنان که پر از ظلم و ستم باشد (طوسی، ۱۴۱۴: ۳۸۲)؛

و حضرت نیز از یاران خود میثاق گرفته تا گناه نکنند و سوء رفتار از خود نشان ندهند: ... با آن حضرت بیعت می‌کنند که دزدی نکنند، زنا نکنند، کسی را به ناحق نکشند، هتک حرمت نکنند، به مسلمانی ناسزا نگویند، به منزلی هجوم نیاورند، کسی را به ناحق نزنند، حیوانات سواری ضعیف و لاغر را سوار نشوند، خود را با طلا زینت نکنند، خز و ابریشم نپوشند، نعلین‌های صراره (پیر سروصدا) نپوشند، مسجدی را خراب نکنند، راه را بر کسی نبندند و... (ابن طاووس، ۱۴۱۶: ۲۹۵).

از این‌رو، شرط لازم این گروه صالح بودن و پاک بودن از گناهان است. بنابراین، منتظران حقیقی ابتدا باید مقاومتی درونی در برابر گناهان داشته باشند و سپس در برابر کجی‌های دیگران از خود پایداری نشان دهند و در برابر سوء رفتار دیگران مقاومت کنند:

وَلْيُنصَحِ الرَّجُلُ أَخَاهُ النَّصِيحَةَ لِنَفْسِهِ؛ هر فرد، برادر مؤمن خود را برای رشد معنوی خود او نصیحت می‌کند (طبری املی، ۱۳۸۳، ج ۲: ۱۱۳).

عدم ایستادگی در برابر منکرات و بی‌توجهی به گناهان رایج در جامعه، از جمله فسادهای دوران قبل از ظهور معرفی شده است. در آخرالزمان از مصادیق اشاعه فحشا عدم توجه به فریضه امر به معروف و نهی از منکر دانسته شده است (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۵: ۵۹) و در روایاتی از این‌که در آخر الزمان در برابر معاصی مقاومتی وجود ندارد، مذمت شده است (همان، ج ۸: ۳۸).

تبلور رفتار مقاومتی در زمانه‌ای اوج می‌گیرد که فساد و تباهی در نهایت خود قرار دارد؛ چراکه بر خلاف جریان تباهی شناکردن و به ساحل انتظار رسیدن، مقاومتی بس قوی و اراده‌ای پولادین نیاز دارد. در روایتی از پیامبر گرامی اسلام ﷺ نقل شده است که اسلام با غربت آغاز کرد و دوباره نیز غریب خواهد شد. انسان سعادت‌مند در دوران غربت اسلام کسی است که در بین فساد مردم، صالح باشد و به درستکاری رفتار کند:

إِنَّ الْإِسْلَامَ بَدَأَ غَرِيبًا وَ سَيَعُودُ غَرِيبًا كَمَا بَدَأَ فَطُوبَى لِلْغُرَبَاءِ قَبِيلَ وَمَنْ هُمْ يَا رَسُولَ اللَّهِ قَالَ الَّذِينَ يَصْلُحُونَ إِذَا فَسَدَ النَّاسُ (راوندی کاشانی، بی‌تا: ۹).

۳. زمینه‌سازی برای حاکمیت حق

تربیت نظام فکری شیعه در مدرسه اهل بیت علیهم‌السلام بر اساس اصل اساسی انتظار بوده است. انتظار یعنی آماده‌باش کامل و تحت فرماندهی امامی که هر لحظه ظهورش متوقع است.

مرحوم مجلسی انتظار و کسب آمادگی را برای یاری حضرت در کنار هم، به عنوان وظیفه منتظر بیان کرده است (مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۲۶: ۵۸۲). علی بن یقظین زمانی که از امام کاظم علیه السلام علت عدم تحقق وعده‌های فرج که به شیعه داده شده است، می‌پرسد؛ امام چنین تبیین می‌کنند که همواره از شیعه خواسته شده است که در آمادگی مستمر به سر ببرد و فرج را نزدیک بشمارد تا آتش درونی‌اش به سردی نگراید (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱: ۳۶۹). این آمادگی مستمر، بزرگ‌ترین فرهنگ‌سازی نوین شیعه برای مبارزه با ظالمان و حاکمان طاغوت است. آموزه‌های اهل‌بیت علیهم السلام، ظهور را به دغدغه دائمی شیعیان مبدل ساخت. ترغیب به کسب آمادگی برای ظهور، و لو با تهیه یک تیر یا آماده کردن مرکبی برای همراهی با اهل‌بیت علیهم السلام (نعمانی، ۱۳۹۷: ۳۲۰؛ کلینی، ۱۴۰۷، ج ۶: ۵۳۵)؛ یا آمادگی با شمشیر آخته (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۹۹: ۱۰۳)؛ از جلوه‌های چنین تعلیمی است و هدف از آن، آماده‌سازی شیعه در بستر تاریخ برای نفی حاکمیت طاغوت و نهادینه‌سازی فرهنگ مقاومت است. در دعای عهد، منتظر واقعی انسان خودساخته‌ای است که شمشیر از نیام کشیده و با نیزه در دست برای همراهی با امام زمان آماده است. چنین انسانی آیا در برابر ظلم ظالمان ساکت است، یا در جهت زمینه سازی ظهور هر اقدامی را در جهت نفی حاکمیت ظلم انجام می‌دهد؟!

گریزناپذیری تقابل حق و باطل، مستلزم آمادگی و تدارک است و در این راه نهایت تلاش خود را داشته باشند:

وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَّا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ؛ هر آنچه در توان دارید برای مقابله [با دشمنان] آماده سازید! (انفال: ۶۰).

تدارک و آمادگی دارای نمودهای متعددی است؛ از جمله پایبندی به عقیده حق که وجود انسان را از ثبات آرامش و یقین سرشار می‌سازد، برنامه‌ریزی، اتکا بر خود و اقدام مناسب را نیز شامل می‌شود. بنابراین، نهادینه‌سازی فرهنگ مقاومت از فراهم آوردن همه آمادگی‌ها و گردآوری تمام توان‌ها حاصل می‌شود.

نقش گفتمان انتظار در بازتولید عناصر درونی فرهنگ مقاومت

تحکیم بینش مقاومتی	تثبیت گرایش مقاومتی	استقرار رفتارهای مقاومتی
صلابت و نیرومندی	ایثار	مجاهده در راه خداوند متعال
اضطرار به حجت	آرزوی جهاد	رعایت تقوای الاهی
صبر	حساسیت در برابر کجی‌ها و انحرافات	تحمل کاستی‌های روزگار غیبت
خوداتکایی و عزت	حق‌طلبی	کسب آمادگی
تسلیم امر امام	پرهیز از فزون‌طلبی	زمینه‌سازی

نتیجه‌گیری

زندگانی پیامبر ﷺ اسلام و ائمه علیهم‌السلام مملو از تعالیم و رفتارهایی است که جلوه‌های روشنی از فرهنگ مقاومت را به نمایش گذاشته است. صف‌آرایی نظام فکری اسلام در برابر سلطه حکومت‌های ظالم و همه مستکبران عالم که منابع زر و زور دنیا به دست آنان است، باعث شده تا شیطان‌صفتان عالم نیز با تمام قوا در برابر این دین الاهی به مقابله بپردازند. از این‌رو، برای برپایی حکومت الاهی و برپایی عدالت جهانی و زمینه‌سازی برای چنین حکومتی لازم است منتظران حکومت جهانی نیز دارای خصوصیات ویژه‌ای باشند. گفتمان انتظار دارای قابلیت و ظرفیت مهندسی فرهنگ مقاومت برای بسترسازی چنین حکومتی است. گفتمان انتظار در همه نظام‌های بینشی، گرایشی و منشی فرهنگ مقاومت دارای آثار قابل ذکر است. ستیز با مستکبران و پایداری و مقاومت در برابر ظالمان، اعتقاد عمیق به خداوند که پایه استواری در عمل است، تحمل سختی‌های دوره غیبت امام و مشکلات دوره غیبت، مقاومت در برابر کجی‌ها و انحرافات و تلاش در راه اصلاح دیگران و پاکسازی جامعه از ابتلا به انواع گناهان، مقاومت در برابر خواهش‌های نفسانی و تمایلات و خودداری از آلودگی به مظاهر دنیوی، ایثار همدلی و صبر و پایداری و آماده‌سازی و زمینه‌سازی در همه زمینه‌ها، مقابله با تهاجم فرهنگی بیگانه، خود اتکایی و حفظ عزت از مؤلفه‌های فرهنگ‌ساز انتظار است که در مهندسی فرهنگ مقاومت سهم بسزایی دارد.

منابع

- قرآن کریم.
۱. ابن ابی الحدید، عبد الحمید بن هبه الله (۱۴۰۴ق). شرح نهج البلاغة لابن ابی الحدید، قم، مكتبة آية الله المرعشي النجفي.
 ۲. ابن ابی زینب، محمد بن ابراهیم نعمانی (۱۳۹۷ق). الغيبة، تهران، نشر صدوق.
 ۳. ابن ادريس، محمد بن احمد (۱۴۱۰ق). السرائر الحاوی لتحرير الفتاوى (و المستطرفات)، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
 ۴. ابن بابویه، علی بن حسین (۱۴۰۴ق). الإمامة و التبصرة من الحيرة، قم، مدرسه الإمام المهدي علیه السلام.
 ۵. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۷۶). الأمالی، تهران، کتابچی.
 ۶. _____ (۱۳۶۲). الخصال، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین.
 ۷. _____ (۱۳۹۵ق). کمال الدین و تمام النعمة، تهران، اسلامیة.
 ۸. _____ (۱۴۱۳ق). من لا يحضره الفقيه، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
 ۹. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی (۱۴۰۴ق). تحف العقول عن آل الرسول علیهم السلام، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین.
 ۱۰. ابن کثیر الدمشقی، ابوالفداء (۲۰۰۸م). البداية و النهاية، تحقیق عمادزکی البارودی، خیری سعید، قاهره، المكتبة التوفيقية.
 ۱۱. ابن مشهدی، محمد بن جعفر (۱۴۱۹ق). المزار الكبير، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
 ۱۲. اربلی، علی بن عیسی (۱۳۸۱ق). كشف الغمة فی معرفة الأئمة، تبریز، بنی هاشمی.
 ۱۳. امیری، ابوالفضل (بهار ۱۳۹۰). «جهانی شدن فرهنگ و راهبردهای مقاومت فرهنگی» مجله مطالعات راهبردی بسیج شماره ۵.
 ۱۴. برقی، احمد بن محمد بن خالد (۱۳۷۱ق). المحاسن، قم، دار الکتب الإسلامية.
 ۱۵. پایدار، حبیب الله (۱۳۳۶). برداشت‌هایی درباره فلسفه تاریخ از دیدگاه قرآن، تهران دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
 ۱۶. پیروزمند، علی رضا (بهار ۱۳۸۸). «مهندسی فرهنگی علم و فناوری»، مجله نامه پژوهش فرهنگی، شماره ۱۵.
 ۱۷. ذوعلم، علی (۱۳۹۲). فرهنگ معیار از منظر قرآن کریم، تهران، سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

۱۸. راوندی قطب الدین، سعید بن هبة الله (۱۴۰۷ق). *الدعوات / سلوة الحزین*، قم، انتشارات مدرسه امام مهدی علیه السلام.
۱۹. راوندی کاشانی، فضل الله بن علی (بی تا). *النوادر*، قم، دار الكتاب.
۲۰. سالار کسرابی، محمد؛ پوزش شیرازی، علی (پاییز ۱۳۸۸). «*نظریه گفتمان لاکلاو و موفه/بزاری کارآمد در فهم و تبیین پدیده‌های سیاسی*»، فصلنامه سیاست، دوره ۳۹، شماره ۳.
۲۱. صفار، محمد بن حسن (۱۴۰۴ ق). *بصائر الدرجات فی فضائل آل محمد علیهم السلام*، قم، مکتبه آیه الله المرعشی النجفی.
۲۲. طبرسی، احمد بن علی (۱۴۰۳ق). *الاحتجاج علی اهل اللجاج*، محقق: خراسان، محمدبن باقر، مشهد، نشر مرتضی.
۲۳. طبری آملی، عماد الدین ابی جعفر محمد بن ابی القاسم (۱۳۸۳ ق). *بشارة المصطفی لشیعة المرتضی*، نجف، المکتبة الحیدریة.
۲۴. طوسی، محمد بن الحسن (۱۴۱۴ق). *الأمالی*، قم، دار الثقافة.
۲۵. _____ (۱۴۱۱ق) *الغیبة للحجة*، قم، دار المعارف الإسلامية.
۲۶. علمداری، شهرام؛ ادیب، مصطفی (تیر و مرداد ۱۳۸۶). «*تفسیر گراتقدر؛ الگوهای راهبردی طراحی ساختار مهندسی فرهنگی جهان اسلام*»، مجله: مهندسی فرهنگی، شماره ۱۰ و ۱۱.
۲۷. عیاشی، محمد بن مسعود (۱۳۸۰ ق). *تفسیر العیاشی*، تهران، المطبعة العلمية.
۲۸. فراهیدی، خلیل بن أحمد (۱۴۰۹ق). *کتاب العین*، قم، نشر هجرت.
۲۹. قمی، علی بن ابراهیم (۱۴۰۴ق). *تفسیر التمی*، قم، دار الكتاب.
۳۰. کاشفی، محمدرضا (۱۳۸۴). *تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی*، قم، انتشارات مرکز جهانی علوم اسلامی.
۳۱. کراجکی، محمد بن علی (۱۴۱۰ ق). *کنز الفوائد*، قم، دارالذخائر.
۳۲. _____ (۱۳۹۴ ق / ۱۳۵۳) *معدن الجواهر و ریاضة الخواطر*، تهران، المکتبة المرتضویة.
۳۳. کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق (۱۴۰۷ ق). *الکافی*، تهران، دار الکتب الإسلامية.
۳۴. مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی (۱۴۰۳ ق). *بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار علیهم السلام*، بیروت، دار إحياء التراث العربی.
۳۵. _____ (۱۴۰۴ ق). *مرآة العقول فی شرح أخبار آل الرسول*، تهران، دار الکتب الإسلامية.
۳۶. مصطفوی، حسن (۱۳۶۸). *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۳۷. مطهری، مرتضی (۱۳۷۰). *فطرت*، تهران، انتشارات صدرا.

۳۸. _____، (۱۳۶۳). *تقدی بر مارکسیسم*، قم، انتشارات صدرا.
۳۹. مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳ ق). *الإختصاص*، قم، المؤتمر العالمي لالفیه الشیخ المفید.
۴۰. _____ (۱۴۱۳ ق). *الإرشاد فی معرفة حجج الله علی العباد*، قم، کنگره شیخ مفید.
۴۱. _____ (۱۴۱۳ ق). *المقنعة*، قم، کنگره جهانی هزاره شیخ مفید.
۴۲. میرباقری، سید محمد مهدی (خرداد و تیر ۱۳۹۰). «*درآمدی بر فلسفه تاریخ شیعه*» ماهنامه فرهنگ عمومی، سال اول، شماره ۴.
۴۳. ناظمی، مهدی (مهرماه ۱۳۸۵). «*درآمدی بر مهندسی فرهنگ و مهندسی فرهنگی*»، ماهنامه مهندسی فرهنگی، شماره اول.
۴۴. یارمحمدی، لطف‌الله (۱۳۸۳). *گفتان‌شناسی رایج و انتقادی*، تهران، انتشارات هرمس.